

«Η εμμελής απαγγελία των αποστολικών αναγνωσμάτων στην ψαλτική τέχνη τού Μανώλη Χατζημάρκου».

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΚΑΡΠΕΛΛΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εμμελής απαγγελία των αποστολικών αναγνωσμάτων αλλά και των ευαγγελικών περικοπών είναι γνωστή και επιβεβαιωμένη από τα πρώιμα στάδια τού βυζαντινού μέλους και έχει αποκτήσει από ενωρίς ιδιαίτερη θέση και κεντρικό νόημα στην Θεία Λατρεία. Πρόκειται για μιαν αρχαία πράξη και τάξη, η οποία κυριαρχεί στην σκηνοθετική οργάνωση τής Λατρείας, όπως καθορίζεται από το βυζαντινό τυπικό, με σχεδόν δραματολογικούς όρους. Έτσι στην σκηνική παράσταση που έχει ως κέντρο την θεία Λειτουργία, όπου συμπράττουν αρμονικά ο κορυφαίος (ή προεστώς) και οι χοροί, με τα χορικά, τις αντιφωνήσεις, τις εισόδους και τα λοιπά λειτουργικά – δραματικά στοιχεία, εξέχουσα θέση κρατεί το εκφωνητικό μέλος, που συνδέεται οργανικά με «ολόκληρο το μουσικό οικοδόμημα τής ψαλτικής παραδόσεως».¹

Για να είμαστε ακριβείς θα πρέπει να διακρίνουμε δύο επί μέρους περιπτώσεις: την *εμμελή απαγγελία ή λογώδες μέλος* των λειτουργικών κειμένων αφ' ενός και τις *χύμα αναγνώσεις* των ψαλμών των βιβλικών κειμένων και των ευχών αφ' ετέρου. Στην παρούσα ανακοίνωση θα περιορισθούμε στην πρώτη περίπτωση και συγκεκριμένα στην απαγγελία τού αποστολικού αναγνώσματος, ιδιαίτερα δε όπως αυτή παρουσιάζεται στην ευφάνταστη ψαλτική τέχνη τού κορυφαίου σύγχρονου Πρωτοψάλτου *Μανώλη Χατζημάρκου*. Με την προσέγγιση αυτή συμβάλλουμε – πιστεύουμε – στην εμβάθυνση μιας συζήτησης που έχει ξεκινήσει σχετικά με το θέμα τής εμμελούς απαγγελίας και τής αυθεντικής μουσικής αφετηρίας της.

Το θέμα στην εποχή μας έχει καταστεί οιονεί **σημείον αντιλεγόμενον**. Πολλοί εκτελεστές – ψάλτες και κληρικοί – αγνοώντας όσα η αφετηρία τού μέλους και η παράδοση επιβάλλουν, καταφεύγουν στα αντίθετα άκρα: είτε εκτρέπονται σε υπερβολικούς αυτοσχεδιασμούς και εξωεκκλησιαστικές επιδράσεις είτε αποβάλλουν πλήρως το μέλος και αρκούνται στην ξηρή ή χύμα ανάγνωση!

Ωστόσο η επιστημονική έρευνα και κυρίως η ζώσα παράδοση υποδεικνύουν την μόνη γνήσια οδό, το αυθεντικό *λογαοιδικό μέλος*, που

έρχεται από το Βυζάντιο και ακόμη πιο πίσω, από την Ελληνική Αρχαιότητα. Υπέρμαχος τού λογαοιδικού τρόπου ο **Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης** κατακεραυνώνει τους αρνητές του: «Οι περί πάντα επιπόλαιοι νεωτερισταί κατέκριναν και το λογαοιδικόν μέλος και είπαν ότι τούτο είναι επίρρινον δήθεν και κακόζηλον. Εύρον δε καί τινας καινοτόμους ιερείς, οίτινες πεισθέντες εις τας εισηγήσεις των ξενοφρόνων εκείνων, κατήργησαν αυθαιρέτως τον λογαοιδικόν τρόπον και απαγγέλλουσι τας περικοπάς των θείων ρημάτων δι' απλής αναγνώσεως. Εις τους τοιούτους ιερείς πρέπει να απαγορευθή αρμοδίως η καινοτομία αύτη».²

Το θέμα συνδέεται και με τους λειτουργικούς συμβολισμούς, την εικονική οντολογία και την εσχατολογική προοπτική τής Θείας Ευχαριστίας. Ο Μητροπολίτης **Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας** θεωρεί ότι η απλή ανάγνωση ενός κειμένου με σκοπό διδακτικό και ηθικοπλαστικό αποσκοπεί στην κατανόηση, δηλαδή στον ορθολογισμό. Σε αυτόν προσκρούει η εμμελής απαγγελία, ήτοι το δοξολογικό πνεύμα που αποσκοπεί στην εσχατολογική φύση τής Θείας Λειτουργίας. Ξέχωρα που σοβεί ο σοβαρός κίνδυνος στην απλή ανάγνωση να υπεισέλθει το υποκειμενικό στοιχείο τής απαγγελίας.³

Στον αντίποδα ο πρώην Πρύτανης τού Πανεπιστημίου Αθηνών **Γεώργιος Μπαμπινιώτης**, με την ιδιότητά του ως «απλού εκκλησιαζομένου», όπως ο ίδιος επιγράφει το άρθρο του στον αθηναϊκό τύπο, κατά βάθος όμως από την σκοπιά τού Γλωσσολόγου, που ενδιαφέρεται περισσότερο για τον λόγο εις βάρος ίσως τού μέλους, προτιμά την απλή ανάγνωση, γιατί θεωρεί ότι η υπερβολή στην επένδυση τού κειμένου με τα εκτεταμένα μελίσματα καταστρέφει τον λόγο.⁴

Αλλά και ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. **Χριστόδουλος** επεχείρησε δοκιμαστικώς να εισαγάγει την απλή ανάγνωση των αποστολικών και ευαγγελικών περικοπών, με την παράλληλη μάλιστα απόδοσή τους στην Νέα Ελληνική! Επρόκειτο φυσικά για μιαν ατυχή απόπειρα που απέτυχε εν τοις πράγμασι...

Ότι ο γνήσιος παραδοσιακός τρόπος είναι η εμμελής απαγγελία τού αποστόλου και μάλιστα στο αρχαιότατον **κλιτόν** ύφος είναι πλέον αναμφισβήτητο. Το κατέγραψε πρώτος ο **Κωνσταντίνος Ψάχος**⁵ και ακολούθησαν και άλλοι μουσικοί. Φωνογραφικώς το απετύπωσε πρώτος, με την χαρακτηριστική του λιτότητα ο Άρχων Πρωτοψάλτης **Ιάκωβος Ναυπλιώτης**, διασώζοντας την αυθεντική παράδοση τής Μεγάλης τού Χριστού Εκκλησίας. Από την Κωνσταντινούπολη η παράδοση αυτή πέρασε στην Θεσσαλονίκη, το Άγιο Όρος και την υπόλοιπη Ελλάδα.

Παράλληλα με την χροά αυτή τού κλιτού υπήρξε και η καθαρώς διατονική εκφώνηση των διαστημάτων που καλλιεργήθηκε κυρίως στην Αθήνα και πιθανώς προήλθε από τις εκφωνήσεις των οίκων τού Ακαθίστου

Ύμνου στον πλάγιο Δ' ήχο. Μία άλλη εκδοχή, που προφανώς επηρεάστηκε από τα λειτουργικά του Μ. Βασιλείου, είναι η εκφώνηση στα διαστήματα τής μαλακής χρωματικής κλίμακος του Β' ήχου. Βεβαίως, λόγω τής ισχυρής επιρροής του χερουβικού ύμνου που ψάλλεται σε όλους τους ήχους είχαμε και ανάλογες πολύηχες εκφωνήσεις, χωρίς πολλές φορές να αποφεύγουμε εκτροπές σε κοσμικούς τρόπους, δυτικές επιρροές ή και ανατολίτικα μακάμια.⁶

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΑΝΩΛΗ ΧΑΤΖΗΜΑΡΚΟΥ

Το **ερώτημα** που αυτομάτως προκύπτει, κατόπιν των ανωτέρω, είναι αν οφείλει ο σύγχρονος εκτελεστής τής Μουσικής μας να τηρεί με ευλάβεια την επιταγή τής εμμελούς απαγγελίας του κλιτού ή ενδεχομένως αν έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί και άλλους τρόπους, να αυτοσχεδιάζει και να προσφέρει ως ένα βαθμό το προσωπικό του στοιχείο στην υπόθεση αυτή.

Το τοπίο, όπως προξετέθη, είναι θολό και είναι δύσκολο να δοθεί ξεκάθαρη και οριστική απάντηση. Ο σεβασμός στην παράδοση είναι φυσικά αδιαμφισβήτητο αίτημα. Από την άλλη η παράδοση δεν είναι μουσειακή προθήκη που δεν επιδέχεται καμμιάν δοκιμή, αλλά ζώσα υπόθεση, δημιουργική σύνθεση, όπως κάθε τέχνη αξιώσεων, που ενέχει ως ένα βαθμό την εξέλιξη. Άλλωστε ορισμένες κατηγορίες μελών, όπως τα **κρατήματα** και οι **απόστολοι** εμπεριέχουν εξ ορισμού το στοιχείο του αυτοσχεδιασμού. Με άλλα λόγια ο ψάλτης που καλείται να αποδώσει το αποστολικό ανάγνωσμα, ανεξαρτήτως του ήχου που θα επιλέξει – ακόμη και αν παραμείνει πιστός στο κλιτόν – δεν έχει μπροστά του μουσικό κείμενο. Άρα ούτως ή άλλως θα επιστρατεύσει την κατάρτισή του, την φαντασία και την έμπνευσή του για να ερμηνεύσει ad hoc το συγκεκριμένο κείμενο.

Πώς λοιπόν θα αποφευχθεί η καταγεγραμμένη ασυδοσία;

Την απάντηση έρχεται να δώσει στην πράξη ο **Μανώλης Χατζημάρκος** με τις μεγαλειώδεις αποστολικές απαγγελίες του. Ο γνωστός Πρωτοψάλτης με την εξαίσια φωνή και τις υποδειγματικές ερμηνείες των παραδεδομένων μελών, που δεσπόζει στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και προκαλεί τα αυθόρμητα χειροκροτήματα των πιστών στους θόλους των ναών, βάζει με μιαν θαυμαστή δεξιότητα την προσωπική του σφραγίδα στην απόδοση του αποστόλου. Με τις εν λόγω εν θερμώ δημιουργίες του αποδεικνύει ότι σε μιαν ζωντανή τέχνη αξιώσεων, όπως είναι η Βυζαντινή Μουσική, δικαιούνται κανείς να αυτοσχεδιάζει, χωρίς να «παραβιάζει ανοικτά» τις παραδοσιακές φόρμες που επιβάλλει το είδος, μόνον όταν έχει αναμφίβολο ταλέντο, βαθιά γνώση και απaráμιλλη φαντασία.

Ο ιδανικός εκτελεστής δεν αρκείται μόνον στην φωνή και την μουσική γνώση. Δεν υπηρετεί μόνον υποδειγματικά την ορθοφωνία και τον άψογο τονισμό των λέξεων και των επιτονικών φράσεων. Διαθέτει τεράστια καλλιτεχνική ευαισθησία, κατανόηση της Τέχνης στην ολότητά της, σύλληψη των ελληνικών ακουσμάτων στην διαχρονία τους, βαθύτατη ελληνική παιδεία και προ παντός φαντασία και έμπνευση. Γνωρίζει ο **Μανώλης Χατζημάρκος** ότι σκοπός τού μέλους είναι η **ανύψωση τού λόγου** και διδάσκει με τις ερμηνείες του ποιος είναι ο ιδεατός τρόπος να επιτευχθεί αυτή. Επιστρατεύει όλους τους ήχους, όλους τους τρόπους, όλα τα μέσα και τις τεχνικές, για να επενδύσει το κείμενο με το πλέον κατάλληλο μελώδημα.

Το αποτέλεσμα δικαιώνει πλήρως την εν θερμώ δημιουργία. Καμμία προχειρότητα, καμμία εκτροπή, καμμία παραμόρφωση δεν σημειώνεται, παρά τους κινδύνους που ελλοχεύουν σε αυτό το πολύ δύσκολο είδος της τέχνης. Αντιθέτως προσφέρεται αμέσως – σε παράλληλη σύνθεση και εκτέλεση – μία κλασική δημιουργία που συγκεντρώνει το προσωπικό και το σοβαρό, το πρωτότυπο και το πρότυπο, το καινοτόμο και το απολύτως σύμφωνο με το καθιερωμένο εκκλησιαστικό ήθος! Διακρίνει κανείς μία σοφή παρέμβαση που επιλέγει ό,τι πολυτιμότερο, ό,τι καταλληλότερο, ό,τι ιδανικότερο, για να εκφράσει αυτό που το κείμενο θέλει να εξηγήσει.

Πρόκειται για μίαν μυστηριώδη εσωτερική διαδικασία που συντελείται στην ψαλτική τέχνη τού Μανώλη Χατζημάρκου, η οποία εκφράζεται κάθε φορά με τις γοητευτικές – σχεδόν μαγικές συνταγές του! Τα αφηγηματικά κείμενα αποδίδονται με μίαν έντονη εισαγωγή τους στο «**σήμερα**» (την παροντοποίηση των γεγονότων που επιτάσσει η Εκκλησία). Κινούνται επίσης αναλόγως με το ύφος τού λόγου, μεταξύ **εσωτερικότητας** και **εξπρεσιονισμού**. Ιδιαίτερα σε περικοπές όπου καταγράφονται εντάσεις, συγκρούσεις, συναισθήματα, ο εξπρεσιονισμός κορυφώνεται. Αλλού η έκφραση τού μέλους γίνεται συμβολιστική, ακόμη και **υπερρεαλιστική**, όταν επιδιώκεται να αποδοθεί η μεταφυσική αγωνία τού ανθρώπου.

Ο ερμηνευτής κατέχει όλες τις τεχνικές, ακόμη και τα μοντέρνα ρεύματα της τέχνης, και τα προσαρμόζει στην καλλιτεχνική του δημιουργικότητα. Δεν πρέπει να μας ξενίζει η παρατήρηση αυτή. Άλλωστε εν γένει στην Βυζαντινή πολιτισμική παραγωγή, την τέχνη, την αγιογραφία, την ποίηση, πιστώνονται όλα αυτά τα μοντέρνα ρεύματα. **Γιατί όχι και πώς όχι** και στην μουσική;

Βεβαίως ο Μανώλης Χατζημάρκος παραμένει πρωτευόντως παραδοσιακός ψάλτης. Γι' αυτό κατά καιρούς αναφέρεται μετ' επιτάσεως στην προσήλωσή του στο κλιτόν ύφος. Άλλωστε από εκεί ξεκινά και αυτό συνιστά στους ψάλτες και τους μαθητές του. Ο ίδιος το καταγράφει στο

εκδοτικό έργο του.⁷ Αλλά και στους δίσκους του ηχογραφεί τον παραδοσιακό αυτόν τρόπο, με έξοχο αποτέλεσμα:

1. Την ευχή των Χαιρετισμών στην Υπεραγία Θεοτόκο «Άσπιλε, αμόλυντε».⁸

2. Τον απόστολο με την απολογία και τον θάνατο τού πρωτομάρτυρα Στεφάνου.⁹

Θα παραμείνουμε λίγο στο δεύτερο αυτό παράδειγμα, για να δείξουμε πώς βάζει στον καθαρώς παραδοσιακό τρόπο την προσωπική του σφραγίδα ο ερμηνευτής.

Ο επιμελητής τού ψηφιακού δίσκου **Βασίλης Πολύζος**, από την πλούσια συλλογή τού οποίου παραχωρείται το υλικό προς έκδοσιν, παρατηρεί στο συνοδευτικό έντυπο:

«Η εμμελής απαγγελία τού Αποστόλου αυτού είναι μία από τις συγκλονιστικότερες ερμηνείες κειμένου που έχω ποτέ ακούσει. Η κλασσική λιτότητα τού αυτοσχεδιασμού και η ευαισθησία τής εκφραστικής παλέτας τού ερμηνευτή παραπέμπουν, ως καλλιτεχνικό ανάλογο, στην έξοχη τέχνη τού Laurence Olivier, όταν απαγγέλλει τον περίφημο μονόλογο τού Αμλετ, στην δεύτερη πράξη τού ομώνυμου έργου».

Μία βασική καινοτομία στην μουσική δομή τής εν λόγω απαγγελίας είναι ότι το πρώτο μέρος, που καλύπτει τα επεισόδια τής συλλήψεως και τής απολογίας τού Στεφάνου, αποδίδεται στον παραδοσιακό τρόπο. Ενώ για την κατακλείδα τού κειμένου, το επεισόδιο τής θανατώσεως, επιλέγεται ο πλάγιος Α' ήχος – μινόρε. Με αυτήν την ρηγμάτωση τού παραδοσιακού κώδικα απαγγελίας απελευθερώνεται όλη η δραματικότητα τής αφήγησης.

Στο πρώτο μέρος η τεχνοτροπία είναι εξαιρετικά λιτή και αφαιρετική, κινείται στα όρια σχεδόν τής έντεχνης ανάγνωσης. Οι κραδασμοί τής φωνής, ο ρυθμός τής εκφοράς και η χρήση των παύσεων παίζουν τον ρόλο τους καλύπτοντας τις ανάγκες που επιφέρει η λιτότητα¹⁰. Μία δεύτερη καινοτομία τής απαγγελίας αυτής είναι το γεγονός ότι η τονική βάση σταδιακά ανεβαίνει. Με έναν αριστοτεχνικό πράγματι τρόπο, χωρίς μεταβολή στον ήχο, αλλά μέσα στο πλαίσιο τού κλιτού, με μια ομαλή αλλά αύξουσα συνεχώς χρήση οξυτέρων φθόγγων, το τονικό επίπεδο αρχίζει να ανεβαίνει, για να αποδώσει «την δραματική πύκνωση τής ομιλίας, τον συσσωρευμένο ηλεκτρισμό τής ατμόσφαιρας».

Στο δεύτερο μέρος, εκεί ακριβώς που ξεκινά ο λιθοβολισμός, εισάγεται «το δυσμικό χρώμα τού μινόρε, αποτυπώνοντας σε έναν ανερμήνευτο συγκερασμό την φρίκη τού φόνου και την εγκαρτέρηση τού μάρτυρα».¹¹

Εν συνεχεία θα παραθέσουμε ένα δεύτερο παράδειγμα από τον ίδιο ψηφιακό δίσκο. Πρόκειται για τον **Απόστολο τής Ανάστασης τής Ταβιθά** σε ήχο Γ'. Στο εν λόγω ανάγνωσμα από τις Πράξεις των Αποστόλων

εξιστορείται ένα θαύμα.¹² Πάλι ο επιμελητής σχολιάζει «μερικά μόνο σημεία τής απαγγελίας, όπου ο λόγος γίνεται “σαρξ μουσική” και ο μελωδός βλέπει – κατά τον στίχο τού Ελύτη – “την αλληλουχία των κρυφών νοημάτων”»:

- «πάσαι αι χήραι κλαίουνσαι»: υπόκωφος θρήνος διατρέχει το υπερών όπου κείται η νεκρή Ταβιθά.
- «εκβαλὼν δε ἔξω πάντας ο Πέτρος»: το αποστολικό κύρος.
- «Ταβιθά ἀνάστηθι»: η δύναμη μιας εγερτήριας προσταγής.
- «ιδούσα τον Πέτρον ἀνεκάθησεν»: η κίνηση τού σώματος που αναστηκώνεται.
- «γνωστόν δε ἐγένετο καθ’ ὅλης τής Ιόπης»: η χρονική διαστολή τής μουσικής φράσης αποδίδει την από στόμα σε στόμα αναγγελία και διάδοση τής Ανάστασης.

Το θαύμα έχει συντελεσθεί και μαζί του η σοφή διαίσθηση τού δημιουργού έκανε το θαύμα της!

Θα κλείσουμε τις ενδεικτικές αυτές αναφορές με τον περίφημο *Ύμνο τής Αγάπης*.¹³ Ο Μανώλης Χατζημάρκος έχει μελοποιήσει και ερμηνεύσει τον «Ύμνο τής Αγάπης», πέρα τής καθιερωμένης εμμελούς απαγγελίας, και σε ήχο πλάγιο Α' (μινόρε).¹⁴ Μάλιστα ο δημιουργός καταγράφει την συγκεκριμένη σύνθεση στο εκδοτικό έργο του.¹⁵

Το μέλος αυτό γνώρισε ευρύτατη διάδοση, και θεωρείται ως μία από τις πλέον χαρακτηριστικές συνθέσεις τού Μανώλη Χατζημάρκου. Εξ άλλου ο εν λόγω «Ύμνος» έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής τα τελευταία χρόνια, χάρις και στον γνωστό τραγουδιστή *Πέτρο Γαϊτάνο*, ο οποίος τον ψάλλει συνεχώς στις συναυλίες του. Πληροφορούμεθα δε ότι η μελωδική του εκτέλεση προετοιμάζεται να γίνει σε παγκόσμια έκδοση με μετάφρασή του σε άλλες γλώσσες, πάντοτε στο μέλος τού Μανώλη Χατζημάρκου.

Πέρα δε τού συγκεκριμένου «Ύμνου», είναι γνωστό ότι πάνω στο μουσικό ιδίωμα τού πλαγίου Α' ήχου – μινόρε ο Μανώλης Χατζημάρκος έχει συνθέσει αρκετά εμπνευσμένα μέλη, καθώς και πολλές εμμελείς απαγγελίες αποστόλων, που αποτελούν υπέροχα δείγματα τής τέχνης του, ασυλλήπτου πράγματι κάλλους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά οι ερμηνείες τού Μανώλη Χατζημάρκου στα αποστολικά αναγνώσματα εισάγουν και καθιερώνουν ένα ιδιαίτερο, μοναδικό είδος στην Βυζαντινή Μουσική, το οποίο, πέρα τής αισθητικής απολαύσεως που προσφέρει, παρουσιάζει μέγα μουσικολογικό ενδιαφέρον και αξίζει περαιτέρω μελέτης και προσοχής.

Από την άλλη πλευρά συμβάλλουν καθοριστικά στην διασάφηση τού ερωτήματος αν πρέπει να παραμείνουμε στον κλιτό τρόπο που έρχεται από την αρχαία παράδοση ή συγχωρούμεθα να δοκιμάζουμε και άλλους τρόπους. Η απάντηση είναι μεν σαφής, όχι όμως και πλήρης! Υπό την έννοια ότι θα εδικαιούμεθα να προχωρούμε σε τέτοιους πειραματισμούς, αν είχαμε την σοφία, την πείρα και το ταλέντο εκείνου!

Επειδή όμως η περίπτωση τού Μανώλη Χατζημάρκου είναι μοναδική εξαίρεση στην βυζαντινή μουσική ιστορία, οφείλουμε κάθε φορά να είμαστε πολύ προσεκτικοί στους πειραματισμούς μας. Άλλως θα καταλήξουμε στους άπειρους ακροβατισμούς, στις φρικτές και ανέμπνευστες ακροάσεις που υφιστάμεθα από δω και από κει, συχνά πυκνά! Ούτε φυσικά η μίμηση είναι ο ενδεδειγμένος τρόπος. Γιατί καταλήγει και αυτή σε φρικώδη παραποίηση...

Αναμφίβολα χρειάζονται πλατιά γνώση και πολλή δουλειά. Και τότε ο καλλιτέχνης ξέρει να βάζει από μόνος του τα όρια. Και εν πάση περιπτώσει, όταν δεν αισθάνεται κανείς έτοιμος, υπάρχει η ασφαλής λύση τού κλιτού τρόπου, που και σοβαρή είναι και αξιοπρεπής παραμένει και κινείται στα μονοπάτια που επιτάσσει η αρχαία παράδοση.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. **Αντωνίου Ε. Αλυγιζάκη** «Η εκφωνητική ψαλτική πράξη. Τα χύμα και τα εκφώνως αναγνώσματα». Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Ψαλτικής Τέχνης Ιδρύματος Βυζαντινής Μουσικολογίας, Αθήνα 2000, σ. 91.
2. **Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη** *Απαντα*, έκδ. Δόμος, τόμος Ε' 1988, σ. 238.
3. **Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα** «Συμβολισμός και ρεαλισμός στην ορθόδοξη λατρεία», Σύναξη, τχ. 71, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1999, σσ. 20-21.
4. **Γεωργίου Μπαμπινιώτη** «Απορίες εκκλησιαζομένου», Το Βήμα, Κυριακή 11 Αυγούστου 1996.
5. **Κωνσταντίνου Ψάχου** *Λειτουργικόν*, Παράρτημα Φόρμιγγος, μουσικόν έτος Α', περίοδος Β', εν Αθήναις 1905, σσ. 63-68 και 67-70.
6. Το φαινόμενο είναι ήδη διαδεδομένο από τον 19ο αιώνα. Πβ. **Χριστοδούλου Γεωργιάδου Κεσσανιέως** «Δοκίμιον εκκλησιαστικών μελών», Αθήνησι 1856.
7. **Μανώλη Χατζημάρκου** «Μελωδική Ανθοδέσμη», τόμος Γ' Η Θεία Λειτουργία, Αθήναι 1988, σσ. 67-70 και 71-74.

8. Δισκοθήκη «Ζωή», **Χαιρετισμοί**. «Άσπιλε». Δίσκος 33 ΥΒΞ 27.
9. **CD Μανώλης Χατζημάρκος** Απόστολοι και Κρατήματα. Ζωντανές ηχογραφήσεις 1971-1983.
10. Σε κάποιες φράσεις (λ.χ. «μάρτυρας ψευδείς») η εμμέλεια αποβάλλεται εντελώς, οι λέξεις εκφέρονται ξερές, εκφράζοντας την αποδοκιμασία τού ερμηνευτή. Ενώ σε άλλες φράσεις το μέλος «εμπλουτίζεται με χρωματικούς υπαινιγμούς αγαθότητας και ελέους» (λ.χ. «ωσεί πρόσωπον αγγέλου»).
11. Τα εντός εισαγωγικών σχόλια ανήκουν στον επιμελητή τού ανωτέρω ψηφιακού δίσκου **Βασίλη Πολύζο**.
12. **CD Μανώλης Χατζημάρκος** Απόστολοι και Κρατήματα, έ.α.
13. Δισκοθήκη «Ζωή», **Μυρίπνοα Άνθη**. Προς Κορινθίους Α' Επιστολής Παύλου Δίσκος 33 ΥΒΞ 58. Αναπαραγωγή και στο συλλεκτικό **CD Δίπλωμα Μουσικοδιδασκάλου**.
14. Μαρτυρείται ότι το εν λόγω αποστολικό ανάγνωσμα είναι ηχογραφημένο σε ιδιωτικές συλλογές σε όλους τους ήχους. Έχει επίσης εκδοθεί και στον Α' ήχο και συμπεριελήφθη στο **CD Μανώλης Χατζημάρκος** Απόστολοι και Κρατήματα. Ζωντανές ηχογραφήσεις 1971-1983, που προανεφέρθη.
15. **Μανώλη Χατζημάρκου** «Μελωδική Ανθοδέσμη», τόμος Β' Αθήναι 1985, σσ. 25-29.